А. ШИРВАНЗАДӘ ВӘ АЗӘРБАЈҸАН

Онларча гијмәтли роман, повест, һекајә, драм, комедија, әдәби-тәнгиди вә публисистик мәгаләләр мүәллифи, көркәмли ермәни јазычысы Александр Минасович (Мовсесјан) Ширванзадә Азәрбајчанда анадан олмуш, илк әмәк фәалијјәтинә вә әдәби јарадычылыға Бакыда башламыш, бир сыра әсәрләринин (илк публисистик мәгаләләри, «Нефт заводунда јанғын», «Намус», «Чилли», «Фатма вә Әсәд», «Һами», «Мағаза ишчисинин хатирә дәфтәрчәсиндән», «Хаос», «Намус уғрунда», «Вардан Ајрумјан», «Он беш ил сонра», «Көһнә Бакы», «Ахырынчы фантан») мөвзусуну Азәрбајчан вә Бакы һәјатындан көтүрмүшдүр. Онун бир чох әсәриндә Азәрбајчан вә Бакы хатырланыр, јазычы бу вә ја дикәр јолла өз ушаглыг вә кәнчлик илләринин кечирдији, чох севдији, «доғма вәтәни» адландырдығы јерләрин адыны чәкир, Азәрбајчан ифадәләри ишләдир, Азәрбајчан аталар сөзүндән истифадә едир.

Александр Ширванзадә Азәрбајчан дилини мүкәммәл билир, бу дилдә нәинки данышыр, һәтта јазырды да («Фатма вә Әсәд» һекајәси вә с.). О, Азәрбајчанын бир чох көркәмли јазычылары вә зијалылары (Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Мирзәға Әлијев, Һачаға Аббасов вә башгалары) илә јахын дост вә мәсләк јолдашы иди. Јазычынын анадан олдуғу јерин ады илә бағлы азәрбајчанча тәхәллүс сечмәси дә тәсадүфи дејил, онун Азәрбајчан вә гәдәр бағлы олдуғуна, Азәрбајчана бәсләдији мәһәббәтә көзәл бир субутдур.

Мәһз буна көрәдир ки, Азәрбајчан халгы Александр Ширванзадәјә вә онун јарадычылығына бөјүк мараг көстәрир, дәрин еһтирам һисси илә јанашыр, онун хатирәсини даим әзиз тутур.

Азәрбајчанда А. Ширванзадә јарадычылығына мараг һәлә јазычынын сағлығында, һәтта ингилабдан әввәлки дөврдә башламышды. «Фатма вә Әсәд» һекајәси «Кәшкүл» гәзетинин редактору Чәлал Үнсизадәнин сифариши илә јазылмыш вә 1889-чу илдә һәмин гәзетдә дәрч едилмишди. «Намус уғрунда» пјеси илк дәфә 1904-чү илин декабрында Бакы ермәни театрында тамашаја гојулмушду. Јазычынын илк публисистик мәгаләләри Загафгазијанын рус мәтбуатында, хүсусән «Бакинские известија» гәзетинин сәһифәләриндә дәрч едилирди.

Лакин Ширванзадә илә әсил дәриндән танышлыг вә онун әдәби ирсинә ән бөјүк мараг Совет һакимијјәти илләриндә башланмышдыр. Јазычынын «Намус» пјеси онун сағлығында, 1929—1930-чу ил мөвсүмүндә Азәрбајчан ишчи театрында тамашаја гојулмушдур. Бу пјес инди дә Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрынын репертуарына дахилдир. Дүнјанын бир чох халгларынын (Украјна, күрчү, полјак, чех, мачар, румын вә с.) дилинә тәрчүмә олунмуш мәшһур «Хаос» романынын илк тәрчүмәси Азәрнәшр тәрәфиндән 1928—1929-чу илләрдә китаб шәклиндә нәшр едилмишди. «Хаос» 1962-чи илдә јенидән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунуб бөјүк тиражла (30 мин нүсхә) чап едилмишдир. Романын азәрбајчанча икинчи нәшри һәр шејдән әввәл охучуларын Ширванзадә јарадычылығына бөјүк марағынын нәтичәси иди.

1930-чу илдә Ширванзадәнин мәшһур «Намус» романы Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилиб нәшр олунмуш, 1960-чы илдә исә күтләви тиражла тәкрар нәшр едилмишдир.

1930-чу илдә көркәмли јазычынын әдәби фәалијјәтинин 50 иллијини кениш гејд едиләркән Ермәнистан республикасы илә бирликдә Азәрбајчан республикасы да она халг јазычысы фәхри ады вермишдир. Јубилеј күнләриндә Азәрбајчан мәтбуатында Ширванзадәнин һәјат вә јарадычылығына дair мараглы мәгаләләр дәрч едилмишдир. Јубилеј комитәси «А. Ширванзадәнин 50 иллик әдәби фәалијјәти» адлы китабы Азәрбајчан, ермәни вә рус дилләриндә нәшр етмишдир.

Азәрбајчан халгы А. Ширванзадәнин хатирәсини башга тәдбирләрлә дә әбәдиләшдирмишдир. Шамахы јахынлығындакы кечмиш Зархы кәндинә (бир чох биографик мә'луматларда гејд едилдији кими А. Ширванзадә әслиндә Шамахыда дејил, Шамахынын бир неча километрлијиндәки Зархы кәндиндә доғулмушдур) Ширванзадәнин ады верилмишдир. Бакынын күчәләриндән бири дә көркәмли әдибин адыны дашыјыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, А. Ширванзадә јарадычылығы, онун әдәби вә ичтимаи фәалијјәти лазымынча тәдгиг едилмәмишдир. А. Ширванзадә әсәрләринин азәрбајчанчаја тәрчүмәси, онун һәјат вә фәалијјәтинин, зәнкин әдәби ирсинин өјрәнилмәси, тәдгиг едилмәси вә Азәрбајчанда јајылмасы саһәсиндә чох аз иш көрүлмүшдүр.

Ушаглыг илләрини Зархы кәндиндә јашајан, азәрбајчанлы вә ермәниләр арасында кечирән Александр һәр күн азәрбајчанлыларла үнсијјәтдә олур, онларын дилини өзүнә икинчи ана дили сечир. Шүбһәсиз ки, онун ушаглыг достлары ичәрисиндә чохлу азәрбајчанлы ушаглары да вардыр. Ким билир, бәлкә о, Шамахынын ермәни мәһәлләсиндә сабун сатан бөјүк халг шаири Сабир илә дә бир вахтлар дост вә таныш олмушдур?! О, Сабирдән үч јаш бөјүк иди. Тәәссүф ки, бу барәдә һәләлик һеч бир мә'лумата раст кәлмирик. Јалныз Г. Антонјан «Ермәни вә Азәрбајчан халгларынын әдәби әлагәси» (Бакы, Азәрнәшр, 1955) адлы китабында јазыр ки, «Ширванзадә, Сундукјанын «Пепо»суну тәрчүмә едән Азәрбајчанын көркәмли јазычыларындан Ә. Б. Һагвердијеви, һабелә Чәлил Мәммәдгулузадәни вә **чох күман ки, Сабири јахшы танызырды»**. Г. Антонјан даһа сонра һаглы олараг гејд едир ки, «Ширванзадәнин һәјаты вә әдәби фәалијјәти ермәни вә Азәрбајчан халгларынын мәдәни әлагәси вә достлуғунун көзәл нүмунәсидир... Көркәмли јазычынын фәалијјәтини Азәрбајчан керчәклијиндән кәнар тәдгиг етмәк олмаз».

Мән 1962-чи ил октјабрын 14-дә Ширванзадәнин доғма кәндинә кедиб јазычынын һазырда јүзә јахын јашы олан әмисиоғлу Андреј Мовсесјанла сөһбәт етмишәм. Андреј Мовсесјан өз сөһбәтиндә вә сонра нәвәси Грета Мовсесјана ермәничә диктә едиб јаздырдығы кичик хатиратда демишдир: «Ширванзадәнин бир чох мүсәлман (азәрбајчанлы— **Һ. Г.**) достлары вә танышлары вар иди. О, достлары илә һәмишә мүсәлманча данышар вә чохлу аталар сөзләри ишләдәрди... Александр ушаг вахты Бакыја гачмыш, сонра да орадан Тифлисә кетмишдир... Бир дәфә Шамахынын мүсәлманлары вә ермәниләри бир јерә јығышыб ичлас еләдиләр ки, Александра јени бир ад гојаг. Ахы, о, һамымызын севимлисидир. Беләликлә, она Ширванзадә адыны вердиләр. Бизим нәслимиз Хојдандыр. Ширванзадәнин атасы рәнчбәр олмушдур...

Бу кәндин адыны да ермәни вә мүсәлманлар бир јерә јығышыб Ширванзадәнин хатиринә Ширванзадә гојдулар».

А. Мовсесјанын кичик хатираты, бизчә, бир чох чәһәтдән мараглы вә бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаг үчүн фајдалы мәнбәдир. Александрын Бакыја гачмасы, азәрбајчанча мүкәммәл билмәси, чохлу азәрбајчанлы дост вә танышы олмасы онун әсәрләриндән, «Һәјатын сынағында» адлы мемуарындан, јазычынын һаггында јазылмыш тәдгигатлардан вә хүсусән хатиратлардан мә'лумдур. Ширванзадә тәхәллүсүнүн она ики гардаш халгын нүмајәндәләринин гәрары илә верилмәси барәдә, үмумән бу тәхәллүсүн нечә гәбул едилмәси һаггында һәләлик ермәни тәдгигләриндә дә һеч бир мә'лумата раст кәлмирик. Бундан аз мараглы олмајан икинчи мәсәлә исә Ширванзадәнин нәслән Хојдан, Чәнуби Азәрбајчандан олмасыдыр ки, буна да һеч бир ермәни тәдгигатында тәсадүф едилмир. Һәр һалда јазычынын јахын бир гоһумунун сөјләдикләри һагигәтә ујғундур.

1875-чи илдә он алты јашлы Александр доғма јурду Шамахыны тәрк едиб Бакыја кәлир. О, бурада сәккиз ил јашајыр. Бу мүддәтдә саһибкара махсус бир нефт ширкәтиндә һесабдар, фабрикдә контор хидмәтчиси, гәза мәһкәмә идарәсиндә катиб вәзифәләриндә ишләјир. Бүтүн бу вәзифәләр кәләчәк јазычыны нә мадди, нә дә мә'нави чәһәтдән тә'мин етмир. О, бир мүддәт өзүнүн тәшәббүсү илә Бакыда ачылмыш ки

табхана-гираәтханада китабханачы вәзифәсиндә чалышыр. Лакин чар хәфијјәси ону ингилабчы тәләбәләрлә әлагә сахламагда тәгсирләндирдијиндән Александр китабхананы тезликлә тәрк етмәли олур. О, јенидән ири нефт сәнајечиләриндән биринин дәфтәрханасында катиб вәзифәсиндә ишә башлајыр. Ағыр вә мәшәггәтли һәјат үзүндән кәнч Александр Бакыдан ајрылмаға мәчбур олуб Тифлисә кедир вә бурада өзүнү бүтүнлүклә әдәби јарадычылыға һәср едир.

А. Ширванзадәнин бир јазычы кими јетишмәсиндә Бакы вә Тифлис мүһитинин мүһүм ролу олмушдур. О заманлар Загафгазијанын бөјүк сәнаје мәркәзи сајылан Бакы ејни заманда дәрин ичтимаи зиддијјәтләр шәһәри иди; кәнч Александр бурада јүз минләрлә садә инсанларын амансызчасына истисмар олунуб диләнчи көкүндә, бир овуч «сечмә инсанларын» исә вар-дөвләт ичәрисиндә јашадыгларыны өз көзү илә көрүр.

Бакы һәмин вахтлар ејни заманда мәдәнијјәт мәркәзи иди. Кәнч јазычы бурада дүнја әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләрини мүталиә едир, рус классикләринин јарадычылығы илә таныш олур. Бундан башга, Бакы вә Тифлисдәки тәрәггипәрвәр јазычыларын вә о заман Гафгаза сүркүн едилмиш азад фикирли рус тәләбәләринин дә шүбһәсиз ки, онда јазычы тәфәккүрү вә бәдии зөвгүн тәшәккүл тапыб јеткинләшмәсиндә бөјүк ролу олмушдур.

А. Ширванзадә Тифлисдә пухтәләшмиш јазычыја чеврилир, ән јахшы әсәрләрини Шамахы вә Бакыда мүшаһидә етдији материаллар әсасында јарадыр. Мариетта Шакинјан гејд едир ки, көһнә Шамахынын дәдә-баба адәтләрини тәсвир едән «Намус» вә «Чинли» повестләри, нефт Бакысынын һәјатыны вә типләрини кәскин вә бөјүк емосионал тә'сир гүввәси илә чанландыран «Хаос» романы вә «Намус угрунда» драмы Ширванзадәнин бүтүн зәнкин әдәби ирси ичәрисиндә ән гүввәтли әсәрләрдир, онун Шамахыда кечән ушаглығынын вә Бакыда кечән кәнчлијинин тәәссүраты илә јаранмышдыр...

А. Ширванзадә илк јарадычылығына Азәрбајчан мөвзусу илә башламыш, буну бүтүн јарадычылығы боју давам етдирмиш, ахырынчы әсәрини дә («Ахырынчы фантан» әдәби ссенариси) бу мөвзуја һәср етмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, онун билаваситә Азәрбајчана вә Бакыја һәср едилмәјән әсәрләриндә дә јазычы истәр-истәмәз бу севимли јерләри хатырламалы олур. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Бәлкә дә гајтардылар» һекајәсини хатырладан «Морганын елчиси» комедијасында вәтән хаинләри узаг Парисдә отуруб Бакы вә Бакы нефтинин хүлјасы илә јашајыр, өзләринә тохтаг верирләр вә с.

А. Ширванзадәнин ијирми үч јашында икән јазыб чап етдирдији, илк гәләм мәһсулу олан «Фәһләләрин вәзијјәти һаггында» кәскин публисистик мәгаләси, кичик һәчмли повест, һекајә вә мәгаләләри, «Нефт заводунда јангын» һекајәси вә с. һәлә о заман кәнч јазычынын әдәби јарадычылыгда дүзкүн, реалист истигамәт тутдуғуну көстәрирди.

«Нефт заводунда јангын» кәнч јазычынын Бакы һаггында јазмаг истәдији бөјүк романдан бир парча иди. О, өз гаршысына гојдуғу мәгсәдә—бөјүк сәнаје шәһәринин һәјатыны тәсвир етмәјә мүвәффәг ола билмәдијиндән һәмин романы мәһв етмиш, һәләлик бу мөвзудан узаглашмаг гәрарына кәлмишди. Лакин «Нефт заводунда јангын» биткин бир һекајә кими, һәм дә бөјүк сәнаје шәһәриндә мадди не'мәтләр јарадан инсанларла бу не'мәтләри мәнимсәјән бир овуч түфејли арасындакы әдавәти, әмәклә капитал арасындакы зиддијјәти реалистчәсинә тәсвир етмәси чәһәтдән чох гијмәтли бир әсәрдир. Бу һекајә өз мәзмунуна көрә көркәмли әдибимиз А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» әсәринә чох јахындыр, вә һәр ики јазычынын ајры-ајры вахтларда јаздыглары мөвзуну, гәләмә алдыглары һәјат һәгигәтини реалистчәсинә мүшаһидә едә билдикләрини көстәрир.

Реалист јазычылар һәмишә һәјат һәгигәтинә садиг галыр, јалныз көрдүкләрини, дәриндән дујуб дәрк етдикләрини, јашадыглары мүһитин сәчијјәви чәһәтләрини бәдии үмумиләшдирмә јолу илә гәләмә алырлар. Бу чәһәтдән А. Ширванзадәнин јухарыда гејд етдијимиз әсәрләри илә Ч. Мәммәдгулузадә вә А. Шаигин әсәрләри арасында мөвзу охшарлығы, фикир бирлији, мәфкурә јахынлығы олдуғу кими, онун мәшһур «Хаос» романы илә Н. Б. Вәзировун «Пәһливанани зәманә» пјеси арасында да бир чох јахын вә үмуми чәһәтләр вардыр. Әдәбијјатшүнас Камран Мәммәдов «Буржуа әхлагыны ифша едән пјес» сәрлөвһәли мәгаләсиндә (Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри, Ичтимаи Елмләр серијасы, 1962, № 3) һәмин ики әсәри мүгајисәли тәрздә тәһлил едиб һаглы олараг белә нәтичәјә кәлир: «...А. Ширванзадәнин 1898-чи илдә јаздығы «Хаос» романы илә «Пәһливанани зәманә» пјеси арасында мәфкурәви јахынлыг вардыр. «Хаос» романында јазычы Бакы нефт буржуазијасына хүсусән ермәни милли буржуазијасынын ичтимаи һәјатда ојнадығы дәһшәтли ролуну, позғун әхлагыны, игтисади фырылдагларыны ачыб көстәрмишдир. Милјонер Маркос Алимјанын кечдији һәјат јолу илә Аслан бәјин кечдији һәјат јолу арасында бир бәнзәјиш вардыр. Маркос аға әввәлләри судашыјан, сүпүркәчи олмуш, сонра мүхтәлиф бичликләрлә дөвләтләниб милјонерә чеврилмишдир. О, Бакыдакы ермәни нефт буржуазијасынын биринчи неслини тәмсил етдији кими, Аслан бәј дә Азәрбајчан нефт сәнајечиләринин илк неслини тәмсил едир вә онун бир чох сәчијјәви хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир...

Бакыда, тәхминән ејни вахтда јазычылардан бири ермәни буржуазијасынын, дикәри исә Азәрбајчан буржуазијасынын чапавар иштаһасыны вә позғун әхлагыны ифша етмәји гаршыја мәгсәд гојмушлар».

А. Ширванзадә Бакы илә әлагәсини һеч заман үзмәмиш, мүхтәлиф вахтларда тез-тез онун көрүшүнә кәлмишдир. А. Ширванзадәнин Бакыда гоһумлары, дост вә танышлары чох олмушдур. Көркәмли ермәни әдәбијјатшүнасы Г. Тамразјан «Ширванзадә» адлы тәнгиди-биографик очеркиндә јазыр ки, «Бакыда о, (Ширванзадә—һ. Г.) әввәлчә өз халасы Мәрјәм Абелјанын евиндә јашамышдыр. Бөјүк ермәни артисти Һованес Абелјаны јетишдирән бу мәдәни аилә Александры гајғы илә әһатә етмишди».

«Һәјатын сынағында» әсәриндән мә'лум олур ки, о, халасы өлдүкдән сонра Бакыда дајысы, дәрзи Акоп Бабаханјанын јанында галмышдыр. Јазычы Бакы һаггында илк тәәссүратында белә дејир: «Бакы мәни валеһ етмишди. Мән бүтүн күнү онун күчәләриндә вә солғун бағчаларыны долашырдым. Саатларла көрпүдә дајаныр, дәнизә вә онун сулары гојнунда кедиб-кәлән гајыг вә кәмиләрә бахыб һәзз алырдым.

Бурада мәним үчүн һәр шеј тәзә иди, һәр шеј мәни тәәччүбләндирир, јухудакы кими өзүнә чәлб едирди».

Азәрбајчан ССР халг артисти Һачаға Аббасов хатирәләриндән бириндә јазыр ки, Һованес Абелјанла Јеревана, Ширванзадәнин гызы Маргаританы Начаров фамилијалы бир ермәни оғлуна алмаг үчүн елчилијә кетмишдир. Һәмин көрүшдән сонра онларын һәгиги достлуғу башланмышдыр. Һ. Аббасовун гејд етдијинә көрә А. Ширванзадә «Молла Нәсрәддин» журналына, «Игбал» гәзетинә вә Азәрбајчанда нәшр олунан бир сыра дикәр гәзет вә журналлара абунәчи имиш. Һ. Аббасов Ширванзадә һаггында бир сыра мараглы мә'луматлар сөјләјир: «Ширванзадә саләдил Шамахы ермәниләриндән олуб Азәрбајчан дилиндә јазар вә охујарды. Һүсејн Чавидлә, Әбдүррәһимбәј Һагвердијевлә, Нәчәфбәј Вәзировла јахындан достлуг вә гардашлыг едәрди. Онун «Намус» әсәрини илк дәфә Азәрбајчан дилиндә тамашаја гојанда гызы Маргарита илә театрымыза кәлиб бөјүк разылыг изһар етди».

Һ. Аббасовун хатиратындан А. Ширванзадәнин Ч. Чаббарлы илә дә таныш олдуғуну, онун јарадычылығына јүксәк гијмәт вердијини, «Морғанын елчиси» комедијасыны Бакы ермәни театрында тамашаја гојмаг үчүн Һ. Аббасова кәндәрдијини, әсәр тамашаја гојулдуғу күн Бакыја кәлиб чыхыш етдијини дә өјрәнирик.

Һ. Аббасовун «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 1960-чы ил 24 сентјабр тарихли нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Мәним достларым» сәрлөвһәли хатираты да чох мараглыдыр. Мүәллиф һәмин хатирәдә А. Ширванзадәнин Бакыда кечирилән әлли иллик јубилејиндән данышыр, тәнтәнәли кечәдә јазычынын чыхышындан бу сөзләри мисал кәтирир: «Әзиз вәтәндашларым! Мән Азәрбајчанын Шамахы гәзасында доғулуб бөјүмүшәм. О торпагда бөјүмүшәм ки, орада Сејид Әзим Ширвани, Мирзә Әләкбәр Сабир, Мәһәммәд Һади, Аббас Сәһһәт кими мәшһур шаирләр јетишмишдир. Кәнчлијим азәрбајчанлыларла ермәниләрин достлуг вә гардашлыг мүһитиндә кечмишдир. Өзүмү дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едирәм вә она көрә севинирәм ки, бир-бириндән ајыра билмәдијим азәрбајчанлы вә ермәни гардашларым әл-әлә вериб мәни јада салыблар, јубилејими кечирирләр. Јазычы үчүн бундан бөјүк сәадәт јохдур. Биз јалныз совет гурулушу сајәсиндә бу һөрмәтә, бу шәрәфә наил ола билмишик».

Халг шаиримиз Сүлејман Рүстәм Ч. Мәммәдгулузадә һаггында хатиратында 1929-чу илдә Јереванда А. Ширванзадә илә көрүшләриндән, сонра Ширванзадә дә дахил олмагла бир груп ермәни јазычысы илә Азәрбајчана кәлмәләриндән сөз ачыр: «Илк дәфә јол үстү Кәнчәдә дүшдүк.

Сонра гонаглары Һачыкәнд јајлағына апардыг. Бу заман Азәрбајчан дивизијалары орада тә'лим кечмәкдә иди. Орду командирләри, әскәрләр гардаш ермәни јазычыларыны чох меһрибанчасына гаршыладылар.

Бир күн, ахшамүстү бир дағын јашыл әтәкләриндә бөјүк бир рәсм-кечид тәшкил едилди.

Ермәнистан вә Азәрбајчан јазычылары чәркә илә дуруб мусиги мүшајиәтилә кечән

ЈЕНИ ИЛ АРЗУЛАРЫМЫЗ

әскәрләри сејр едирдиләр. Ширванзадә, Һагвердијев, Молла Әми (Ч. Мәммәдгулузадә-Һ. Г.) исә командирләрин рәсм-кечид габул етдији јердә јан-јана дурмушду... Һагвердијевин вә Ширванзадәнин үзүндә бөјүк бир севинчин изләри нәзәрә чарпырды. Һәр икиси учадан гошун һиссәләрини саламлајырды. Ширванзадә исә азәрбајчанча вар сәсилә дејирди:

—Салам, јолдашлар!».

С. Рүстәмин һәмин хатиратындан мә'лум олур ки, А. Ширванзадә, нәбелә башга ермәни вә күрчү јазычылары илә көрүшүб достлуг вә үлфәт едән јазычыларымыз ичәрисиндә Сүлејман Сани Ахундов, Абдулла Шаиг, Чәфәр Чаббарлы вә Мәммәд Рәһим дә вармыш.

Һәмин достлуг көрүшләриндән бәһс едән Абдулла Шаиг «Хатирәләрим» адлы сон әсәриндә јазыр: «Јереванда сөһбәт үчүн бир күн Һагвердијевин јанына кетдим. Ширванзадә илә отуруб ермәни артистләринин көстәрдикләри милли рәгсләрдән, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын һәјат, адәт, мусиги вә рәгсинин бир-биринә нә гәдәр јахын олдуғундан данышырдылар. Сөһбәт вахты Ширванзадә «Мән Азәрбајчан һәјатындан јазмышам, сиз дә ермәни һәјатындан јазын»,—дејә бизә мүрачиәт етди. Һагвердијев күлә-күлә чаваб верди: «Бу бир чәтин иш дејил, һансы һекајәм олурса-олсун иштирак едән шәхсләрин адларыны дәјишдириб Аршаг, Аванес гојсам, олар ермәни һәјатындан». Сонра о, ермәни вә азәрбајчанлы һәјатындан бир-ики ләтифә сөјләди.

Һагвердијев Ширванзадәнин хаһишини унутмады. 1931-чи илдә ермәни һәјатындан «Чох көзәл» адлы бир пјес јазды».

Ә. Һагвердијевин «Сечилмиш әсәрләри»нин биринчи чилдинә (Бакы, Азәрнәшр, 1956-чы ил) дахил едилмиш «Чох көзәл» пјесиндә азәрбајчанлы баласы Әмирасланла ермәни оғлу Симонун достлугу чох инандырычы, һәјати вә сәчијјәви шәкилдә тәсвир едилмишдир. Үч шәкилли бу кичик пјес инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Ә. Һагвердијевлә А. Ширванзадәнин достлуғуна даир бир чох мараглы мә'луматлар вардыр. Г. Антонјанын јаздығына көрә Ә. Һагвердијев доғма гардаш кими севдији Александра һәмишә зарафатла Искәндәр дејә мүрачиәт едәр, сән азәрбајчанлысан, Искәндәр Ширванзадәсән дејәрмиш.

А. Ширванзадәнин Азәрбајчандакы јахын достларындан бири дә көркәмли сәһнә хадими Мирзаға Әлијев иди. О, мәктубларындан бириндә белә јазырды: «Мән бөјүк ермәни драматургу Ширванзадә вә чох истә'дадлы артист Абелјанла әлли ил даим достлуг етмишәм».

1935-чи ил августун 7-дә Кисловодск шәһәриндә вәфат едән А. Ширванзадәнин чәназәси гатарла Бакыја кәтирилмиш, даһа сонра Кировабада, орадан исә Тбилисидән кечәрәк Јеревана апарылмышдыр. Августун 12-дә Бакы вағзалында јазычы илә видалашмаг үчүн матәм митинги тәшкил едилмишдир. Митингдә Азәрбајчан јазычылары адындан М. Рәфили, республиканын театр ичтимаијјәтиндән Һ. Аббасов вә башгалары чыхыш едәрәк өз дәрин кәдәр вә һүзнләрини билдирмишләр. «Коммунист» гәзети јазычынын вәфатына һәср етдији ајрыча сәһифәдә кениш бир некролог (С. Рүстәм, Симург, М. Рәфили, Ордубади, М. Мүшфиг, М. Рәһим, Б. А. Талыблы вә башгаларынын имзасы илә), Симургун «Бөјүк сәнәткар» сәрлөвһәли хатиратыны вә саирә дәрч етмишдир.

Мүасир Азәрбајчан совет јазычыларынын, әдәбијјатшүнаслары вә театр хадимләринин јашлы нәслинин әксәријјәти А. Ширванзадә илә таныш олмуш, онунла көрүшмүш, сөһбәт етмишләр. Онларын ичәрисиндә көркәмли әдиб вә әдәбијјатшүнасымыз Мир Чәлал Пашајев, халг јазычымыз Сүлејман Рәһимов, халг шаиримиз Рәсул Рза, шаир Сәмвел Григорјан вә башгалары да вардыр.

А. Ширванзадәнин јарадычылығы, онун әдәби вә ичтимаи фәалијјәти бөјүк вә зәнкиндир. Онун әсәрләри дүнјанын бир чох халгларына мә'лумдур, дөнә-дөнә тәрчүмә вә нәшр едилмишдир. А. Ширванзадә һаггында ермәни, еләчә дә рус әдәбијјатшүнаслығында онларча мәгалә вә китаб нәшр олунмушдур. Одур ки, биз бу кичик әдәби-тәнгиди очеркимиздә Ширванзадәнин Азәрбајчанла әлагәсиндән, бағлылығындан јалныз бә'зи мәсәләләри шәрһ етмәклә кифајәтләнир, онун Азәрбајчанла әлагәдар бәдии әсәрләринин мәзијјәтләриндән данышмырыг, чүнки бу, ајрыча, кениш бир мөвзудур. Бунунла әлагәдар олараг, Әкбәр Јереванлынын «Ермәни-Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты әлагәләри» (Јереван, «Һајпетрат», 1958) китабындан ашағыдакы сөзләри хатырлатмаг истәрдик: «Азәрбајчан торпағынын севимли оғлу олан Ширванзадә бу торпагда јан-јана өмүр сүрән ики гардаш халгын достлуғунун тәрәннүмчүсү вә тәблиғатчысыдыр. Ширванзадәнин Азәрбајчан халгы илә әлагәсини бир монографија шәклиндә јазмаг әдәбијјатшүнаслығымызын гаршысында шәрәфли вәзифә олараг дурмагдадыр».

Һамид ГАСЫМЗАДӘ

Л. Н. ТОЛСТОЈУН ПЈЕСЛӘРИ БАКЫ СӘҺНӘСИНДӘ

Лев Николајевич Толстој рус әдәбијјаты тарихиндә тәкчә көркәмли насир кими дејил, һәм дә истә'дадлы драматург кими танынып. О, «Зүлмәт сәлтәнәти», «Маарифин бәһрәләри», «Чанлы мејид» кими классик пјесләрин, «Әввәлинчи шәрабчы», «Бүтүн бәлалар арагдандыр» («От неё все качества»), «Јолчу вә кәндли» кими хырда сәһнә әсәрләринин мүәллифидир. Толстојун драм јарадычылығы һәлә өз сағлығында дүнја ичтимаијјәтинин нәзәрини чәлб етмишди. Кечән әсрин 90-чы илләриндә Азәрбајчанда да Толстој пјесләринә бөјүк бир мараг доғур. Ингилабдан әввәл «Зүлмәт сәлтәнәти», «Маарифин бәһрәләри», «Чанлы мејид», «Бүтүн бәлалар арагдандыр» (рус дилиндә), «Әввәлинчи шәрабчы» (Азәрбајчан дилиндә) Бакы сәһнәсиндә дәфәләрлә тамашаја гојулмуш, Азәрбајчан тамашачыларынын Толстојун бәдии ирси илә танышлығында, Азәрбајчан театр сәнәтинин реалист истигамәтдә инкишафында бу пјесләрин мүһүм ролу олмушду. Рус дилиндә верилән тамашаларын Бакы ичтимаијјәтиндә ојатдығы тәәссүрат, бу ојунлар барәсиндә гәзет вә журналларда ачылан мүбаһисә вә мүзакирәләр о заманкы кәнч Азәрбајчан милли театрынын илк режиссор вә актјор һеј'әтинин инкишафына мүстәсна тә'сир едир. Толстој пјесләриндәки дәрин һәјатилик вә реализм, чанлы вә долғун характерләр силсиләси, мүһүм вә актуал проблемләр, истә'дадлы рус актјор ансамблларынын бу пјесләр үзәриндәки јарадычы иши Азәрбајчан театр хадимләри үчүн бир мәктәб гәдәр хејирли олур. Бу әсәрләр һәм дә милли драматуркијамызын мөвзу вә мәфкурәчә, үслуб вә жанрча зәнкинләшмәсинә көмәк едир.

Л. Толстој «Әввәлинчи шарабчы»ны халг театрлары үчүн јазмышды. Сүжети Белорус нағылындан алынмыш бу пјесдә патриархал кәндли тәфәккүрүнә ујғун тәрздә илк дәфә арағын нечә ичад едилдији көстәрилирди. Пјесин тәрбијәви әһәмијјәти бөјүк иди. Толстој «Рәһманәми, јохса шејтанәми ситајиш етмәли?», «Танрыјамы, јохса гуранамы хидмәт етмәлидир?» вә с. мәгаләләриндә мүстәгим јолла ифадә етдији фикрини бурада һәјати вә әфсанәви образлар васитәсилә јенидән тәкрар едирди:—Спиртли ичкиләрә мејл етмә,—дејирди. Ички шејтан әмәлидир. О, инсан мәнлијини вә һејсијјәтини алчалдан бәладыр.

Лакин «Әввәлинчи шәрабчы»нын тәрбијәви әһәмијјәти анчаг ичкијә гаршы икраһ тәлгини илә битмирди. О, тамашачыларда һәм дә зәһмәткеш кәндлијә рәғбәт ојадырды. Гурағлыгда вә ја јағынты вахты мәһсул тез-тез тәләф олур. Кәндли өз гоншусунун јанына бир батман арпа алмаға кәлир. Әкинә кедән кәндчи өзү илә бир гуру көмбә апарыр. Онун јаванлығы да јохдур... Лакин мәһрумијјәт долу һәјат кәндлиләри бир-бириндән узаглашдырмыр. Әксинә, бир-биринә даһа да јахынлашдырыр. Онлар чәтин күндә бир-бирләринә әл тутмағы вичдани борч һесаб едирләр. «Адам кәрәк фәгирләрә әл тутсун» девизи илә јашајырлар...

«Әввәлинчи шәрабчы»да бир дә иблис вә шеј'танлар аләми тәсвир олунурду. Бу, мөвһуми гүввәләрин Азәрбајчан сәһнәсинә илк кәлиши иди. Иблис вә шејтанлар комик планда тәсвир едилдијиндән әсрләрдән бәри мүсәлманларын зеһнинә ашыланан хурафатын вә дини тәсәввүрләрин алт-үст олмасына көмәк едирди.

Әсәрдәки «Чәһәннәм сәһнәси» мүтләгијјәт Русијасынын бүрократик идарәләринә гаршы чеврилмиш ән јахшы пародија иди. Бу сәһнәдә шејтанларын һесабаты, күбар зүмрәләрә мәнсуб күнаһкарларын тәсвири ве-